

İSLÂM HUKUKUNDA MÜCBİR SEBEP FORCE MAJEURE IN ISLAMIC LAW

Mehmet ERGÜN*

Öz

İslâm hukukunda gasp eylemi hariç; zarar veren kişinin / haksız fiil failinin sorumluluğunu ortadan kaldıran nedenlerden biri de mücbir sebeptir (el-kuvvetü'l-kâhira). Kişinin kusurunun olmadığı, önceden öngörülemeyen, kaçınılması ve karşı konulması imkânsız olan mücbir sebeplerle oluşan zararlarda tazmin sorumluluğu yoktur. Mücbir sebep; tabii âfetlerden kaynaklanabileceği gibi, kaynağı bizzat kişi de olabilir. Bu bağlamda; deprem, sel, şiddetli rüzgâr, kasırga, yangın, toprak kayması, yıldırım düşmesi, don, savaş, darbe ve terör olayları gibi önceden bilinip önlem alınamayan, karşı konulamayan dış etkenlerden doğan zorlayıcı sebepler; fiil ile zarar arasındaki uygun illiyet bağı keser ve sorumluluğu ortadan kaldırır. İşte bu çalışmada İslâm hukuku, Türk pozitif hukuku ve Roma hukuku literatür ve sistematiklerinden yararlanarak İslâm hukukunda sorumluluğu etkileyen veya ortadan kaldıran neden olarak mücbir sebep konusu detaylı bir şekilde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Kusur, Kusurluluk, İliyet Bağı, Sorumluluğu Etkileyen veya Kaldıran Sebepler, Mücbir Sebep.

Abstract

As it is known, except for usurpation in Islamic law, one of the reasons that remove the responsibility of the tort-feasor is the force majeure. There is no obligation to compensate for damages caused by force majeure where there is no fault of the person, which cannot be foreseen and avoided and cannot be opposed. Force majeure may be caused by natural disasters or the source of itself may be human. In this context; earthquake, flood, severe wind, hurricane, fire, landslide, lightning fall, frost, war, coup and terror events such as the emergence of precautionary measures arising from the external factors that are irresistible reasons; interrupts the causal link between the act and the damage and eliminates the responsibility. In this study; the force majeure issue will be examined in detail in terms of the reasons that affects or removes responsibility in Islamic law by using the literature and systematics of Islamic law, Turkish positive law and Roman law.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Culpa, Culpability, Causal Link, the Reasons which Affect or Remove Liability, Force Majeure.

GİRİŞ

Bilindiği üzere, borcun/hukukî sorumluluğun oluşabilmesi için sebep ile zararlı sonuç arasında bulunması gereken nedensellik bağı (neden-sonuç ilişkisi) bazı hal ve durumlarda uygun olmayabileceği gibi, kesilmiş, ortadan kalkmış da olabilir. Böylesi durumlar “uygun illiyet bağının yokluğu” veya “illiyet bağının kesilmesi=haylûle” kavramları ile ifade edilir. İliyet bağı kesen nedenler; mücbir sebep, zarar görenin fiili/kusuru (te’addi), üçüncü şahsın fiili/kusuru ile umulmayan/beklenilmeyen hallerdir. Bu makalede sebep ile zarar arasındaki illiyet bağı kesen ve tazmin/giderim sorumluluğunu ortadan kaldıran, hukukun önemli konularından biri olan mücbir sebep (el-kuvvetü'l-kâhira/semâvî âfet/force majeure/act of God/höhere gewalt/fors major/vis maior) meselesi incelenmeye çalışılacaktır. Bu araştırmanın amacı, sık aralıklarla gündeme gelen deprem, sel, toprak kayması, yıldırım düşmesi, kasırga, hortum vb. tabii felâketlerin sorumluluk hukuku bağlamında etkilerinin ortaya konulması olacaktır (Kırs. Tandoğan, 2010, 71-88; Karahasan, 1981, 153-167; Deschenaux - Tercier, 1983, iii, 35, 36; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 725, 726, 1342-1351; Eren, 2017, 581; Altuncı, 1994, 285, 286; Karaman, 1991, II/433-435; Yıldız, 2013, 85-90; Kahveci, 2007, 101 vd.).

İliyet rabitasının varlığı meselesi; sorumluluk hukukunun hatta hukuk biliminin bütün dalları için aranan önemli bir şarttır. İliyet bağı aslında; “neden olmak”, “...den dolayı”, “ileri gelmek”, “çünkü”, “sonucu” gibi ifadelerle izah edilebilir. Doktrinde illiyet rabitasına; ‘alâkatü’s-sebebiyye’ (bk. Behnesî, 1988, 41 vd.), “sebebiyet alâkası”, “nedensellik bağı” da denilmektedir (bk. Evren, 2010, 264; Deschenaux - Tercier, 1983, 26). Doğal olarak her sebep tazmin mesuliyeti oluşturmaz. Sorumluluğun oluşabilmesi için zarar ile zararı ortaya çıkaran fiil arasında mantıkî ve uygun bir illiyet bağının bulunması gerekir. Zarar ile zararı doğuran fiil arasında uygun bir illiyet bağının varlığı sorumluluk oluştururken, uygun illiyet bağının yokluğu yahut kesilmesi durumunda herhangi bir mesuliyet oluşmaz (Behnesî, 1988, 49-51; Emin, ts., 107, 108; Karaman, 1991, II/490 vd.);

* Dr., Uzman Vâiz, Kdz. Ereğli, mehmetergun61@hotmail.com

Yıldız, 2013, 69, 70, 84; Tandoğan, 2010, 71, 72, 79-81; Oğuzman - Öz, 2000, 502-504; İnan, 1979, 290 vd.; Nomer, 2013, 124, 125; Reisoğlu, 2014, 175-179; Evren, 2010, 266, 267). Meselâ, el frenini çekmeden aracını park eden şahsın kusurlu fiili ile oluşan zarar arasında mantıken uygun bir illiyet bağı bulunmaktadır. Çünkü mezkûr kişi aracının el frenini çekmiş olsaydı, araç böyle bir zarara sebebiyet vermeyecekti. Fakat aynı zarar şiddetli bir deprem sarsıntısının etkisi ile oluşmuş olsaydı, sürücü aleyhine herhangi bir tazmin sorumluluğu ortaya çıkmayacaktı. Çünkü olay/zarar sezilip öngörülemez, öngörülse dahi önleyici tedbirlerle sakınılması imkânsız olan deprem gibi haricî bir sebepten kaynaklanmıştır. Yani sürücünün kusurlu fiili (el frenini çekmeme) ile oluşan zarar arasında bulunması gereken uygun illiyet bağı *mücbir sebepten* dolayı kesilerek ortadan kalkmıştır (haylûle) (Kırş. Altuncî, 1994, 285, 286; Kaya, 2007, 127, 128; Aydın, 2013, 396; Arık, 1964, 108, 109; Aybay, 1984, 82-84; Akıncı, 2016, 139, 140; Turabi, 2010, 267-272; Evren, 2010, 282-288).

“Mücbir sebep” ile “beklenmeyen hal=umulmayan hal=kaza” (bk. Tekinay ‘v.d.’, 1988, 1340) her ne kadar eşanlamli iki hukukî terim gibi gözükseler de esasında birbirinden oldukça farklıdır (Bardakoğlu, 1985, 65, 66; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 1340 vd.). “Sorumluluk Hukuku” otoritelerinden Prof. Dr. Henri Deschenaux ile Prof. Dr. Pierre Tercier dahi her iki durum için “beklenmedik olay” tabirini kullanmışlardır (Bk. Deschenaux - Tercier, 1983, 34-37). Çoğu Fransız hukukçuları da “mücbir sebep” ile “umulmayan hal” arasında bir fark görmezken, İsviçre ve Alman hukukçuları iki kavramın farklı olduğunu benimsemişlerdir (Bk. Heyet, 1998, 251).

Bu makalede söz konusu ayırma temas edilecek, ancak sorumlu kişiyi/borçluyu bütünüyle ifadan imkânsız bırakan, “*act of God*”, yani Allah’ın işi (Aldemir - Aldemir, 2018, 709; Heyet, 1998, 484; Karaman, 1991, II/370) olarak da ifade edilebilen mücbir sebep konusu “Sorumluluk Hukuku/el-Mes’ûliyye/Liability Law/Responsibility Law” bağlamında; deprem, şiddetli rüzgâr, yangın ve gemi kazaları (Zuhayli, 2014, V/603-612, VI/345-359; Altuncî, 1994, 285, 286; Emîn, ts., 108 vd., 240, 246; Behnesî, 1988, 266, 267) örnekliğinde incelenecektir. Nitekim “beklenmeyen hal” meselesi Ali Bardakoğlu tarafından meyve ve sebzelerin zarar görmesi olayı (el-câihâ) (Bardakoğlu, 1985, 78-83), kira (Bardakoğlu, 1985, 83-89) ve iş akitlerinin mazeret nedeniyle feshedilmesi (Bardakoğlu, 1985, 89-92) örnekliğinde mukayeseli bir makale ile bahis konusu edilmişti. (Bardakoğlu, 1985, 63-97) Ancak mezkûr makalenin de üç akit çeşidi ile sınırlandırılmış olması (Bardakoğlu, 1985, 92), mücbir sebebin sair akitler açısından incelenmesinin gerekliliği (Bardakoğlu, 1985, 92) yanında, “Sorumluluk Hukuku” yönü ile de araştırılmasının lüzumu düşünüldüğünde, konunun bir makale ile izahı kabil bir konu olmadığı şimdiden söylenebilir. Bütün bunların yanı sıra, her mücbir sebebin bir umulmayan hal olduğu, buna karşın her umulmayan halin bir mücbir sebep olamayacağı (Arsebük, 1943, I/143) ilkesi yanında, beklenmeyen hal nazariyesinin İslâm hukukunun on üç asır bir farkla (bk. Buhârî, 1981, “Itk”, 10; Nesâî, 1981, “Buyû”, 29; Ebû Dâvûd, 1981, “Kitâbu'l-Buyû” ve'l-İcârât”, 60; Bardakoğlu, 1985, 95) hukuk düşüncesine sağladığı mühim katkılardan birinin oluşu (Köse, 2013, 257, 268), meselenin lisansüstü araştırmalara konu olabilecek nitelikte olduğunu göstermektedir.

1. Tanım

Türk hukuk dilinde mücbir sebep şu şekilde tarif edilmiştir: “*Önceden nazara alınmasına ve bunun neticesi olarak bertaraf edilmesine imkân bulunmayan ve haricî bir tesirden ileri gelen hâdisedir.*” (Heyet, 1998, 251).

Halûk Tandoğan (ö.1988) mücbir sebebi şu şekilde tarif etmiştir: “*Önceden görülemeyen, motorlu araç işletenin işletmesi veya faaliyeti dışında kalan ve karşı koyulamayacak şiddette kendini gösteren olağanüstü bir olaydır.*” (Tekinay ‘v.d.’, 1988, 725).

Fikret Eren’e göre mücbir sebep; “*sorumlu veya borçlunun faaliyet ve işletmesi dışında meydana gelen, genel bir davranış normunun ya da borcun ihlâline, mutlak ve kaçınılmaz bir şekilde yol açan, öngörülmesi ve karşı konulması mümkün olmayan olağanüstü bir olaydır.*” (Eren, 2017, 582).

S. Sulhi Tekinay’a göre ise, “*bütün tedbirlere, sahip olunan her türlü imkân ve araca rağmen bir olayın sonuçlarının önlenmesi mümkün değil ise, o olay bir mücbir sebep teşkil eder.*” (Tekinay ‘v.d.’, 1988, 725).

Danıştay’ın bir kararında (D12D: 18.06.1975, E. 72/2721, K. 75/1343) mücbir sebep şu şekilde tarif edilmiştir: “*Yer sarsıntısı, feyezân (sel), ihtilâl gibi önceden takdir ve tahmini kabil olmayan, kökeni tabii, sosyal ve hukukî olması itibarıyla fâilin dışında kalan ve bu kişi tarafından önleme olanağı olmayan olaydır.*” (Evren, 2010, 274). Kanaatimize göre, söz konusu tanımlardan en betimleyici ve en isabetli olanı Danıştay’ın tanımıdır.

İngilizce hukuk terimleri sözlüğünde; mücbir sebebin birinci karşılığının “*act of God*” (Aldemir - Aldemir, 2018, 709) yani *Allah’ın işi* (Karaman, 1991, II/370) olarak verilmesi manidardır. Zira muasır İslâm hukuku eser ve araştırmalarında da mücbir sebep; “*el-kuvvetü'l-kâhira(tü)*” (Altuncî, 1994, 285, 286; Emîn, ts., 108, 240, 241, 246; Bardakoğlu, 1985, 65), “*el-hâdisü'l-mufâciu*” (Emîn, ts., 108, 240, 246), “*el-âfetü's-semâviyye(tü)*” (Mevsîlî, 1991, III/59; Bağdâdî, 2014, 50; Altuncî, 1994, 286) vb. kavramlarla ifade edilmektedir.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, önceden bilinememe, bilinse dahi önlenmesinin imkânsızlığı, dış etkenlerden kaynaklanması, şiddetle zorlayıcı olması; mücbir sebebin beklenmedik olaya oranla fevkalâde ve müşkül bir hal olduğunu gösterir (Bk. Bardakoğlu, 1985, 66; Karaman, 1991, II/434, Eren, 2017, 582; Tekinay 'v.d.', 1988, 1345, 1346; Tahiroğlu, 2014, 70, 71; Bağdatlı, 2012, 480). Sözgelimi, çobanın himayesi altındaki koyun sürüsüne bir kurdun saldırması beklenmedik olay iken, aynı sürüye birden çok kurdun saldırması ise bir mücbir sebeptir. Bu bağlamda sürünün *bir kurt* tarafından itlâf edilmesi halinde, çoban oluşan zararı tazminle sorumlu tutulurken, aynı sürüye *birden çok kurdun* saldırması durumunda ise, çobanın mukavemeti imkânsızlaşacağı için, çoban oluşan zarardan sorumlu tutulamaz (Bağdâdi, 2014, 50; Karaman, 1991, II/434).

2. Mücbir Sebep ile Umulmayan Hal Arasındaki Farklar

Vakıda birbirinden oldukça farklı olan "mücbir sebep" ile "umulmayan hal", çoğu zaman karıştırılabilen farklı iki hukukî kavramdır. Aralarındaki farkları şu şekilde sıralayabiliriz:

a- Umulmadık hal durumunda borçlu/sorumlu kişi açısından borç/sorumluluk sadece zorlaşmıştır. Ancak borçlunun hesaba katılmayan zarara katlanma imkânı bütünüyle ortadan kalkmış değildir. Sorumlu kişi, oluşan fâhiş/büyük zarara katlanmak suretiyle sorumluluktan kurtulabilir.

b- Mücbir sebep beklenmedik hale göre çok daha yoğun ve çok daha şiddetle oluştuğu için kişi istese dahi oluşan zararı tazmine asla imkânı kalmamıştır.

c- Mücbir sebep dış sebeplerden (sebeb-i ecnebî/ecnebî sebep/haricî/dışsal) kaynaklandığı halde, umulmayan hal dâhilî bir olay da olabilir.

d- Mücbir sebep illiyet rabitasını her zaman kestiği halde, beklenmedik hal her hal ve durumlarda illiyet bağı ortadan kaldırmayabilir.

e- Mücbir sebep sözleşmeyi sonlandırdığı halde, beklenmeyen hal durumunda sözleşme ortadadır. Ancak oluşan yeni şartlara göre düzenlenmesi söz konusudur (Bk. Bardakoğlu, 1985, 66; Karaman, 1991, II/370, 371; Eren, 2017, 582, 583; Evren, 2010, 272 vd., 282, 283; Tekinay 'v.d.', 1988, 1340 vd.).

Roma hukukunda hem mücbir sebep (*vis maior*) hem de beklenmedik hal (*casus fortuitus*) borçluya/sorumluya karşı herhangi bir tazmin sorumluluğu doğurmazdı (*casus a nullo praestatur*) (Kırş. Tahiroğlu, 2014, 66-71; Heyet, 1998, 555). Aksine beklenmedik halin maliki etkileyeceği prensibi hâkimdi (*casum sentit dominus*). (Tahiroğlu, 2014, 71).

3. Mücbir Sebepler

İslâm hukukunda; zelzele, sel, fırtına, kasırga, şiddetli rüzgâr, yıldırım düşmesi, yangın, gemi çarpışmaları, gemi alaboları, kanun, idarî bir emir veya tasarruf, bulaşıcı hastalıklar, ihtilâl, hırsızlık, kuraklık, susuzluk, soğuk, hayvanın kayması, şoförün görme yetisini alan uzun far, aracın motor ve fren sisteminin patlaması gibi (Behnesî, 1988, 266, 267; Emîn, ts., 108, 240; Altuncü, 1994, 285, 286; Sâbık, ts., II/490; Karaman, 1991, II/434, 1991; Kahveci, 2007, 103-106), öngörülüp sakınılamayan, karşı konulması imkânsız, insan gücünü aşan olaylar ve semâvî âfetler birer mücbir sebeptir (Şeybânî, ts., IV/588, 589; Mâverdi, 1999, XII/383; Serahsî, 1982, XXVII/23; Merğînânî, 1990, IV/537, 538; İbn Kudâme, 1968, VIII/423, 430, 431; Mevsilî, 1991, V/46; Zeylâ'î, 1895, VI/149; Hicâvî, ts., IV/206; Remlî, 1967, VII/359; Çutaymil, 1988, 158, 159, 180; Emîn, ts., 231, 232; Zuhaylî, 2014, VI/348 vd.; Karaman, 1991, II/434).

Türk pozitif hukukunda da mücbir sebepler; tabiî, sosyal, hukukî veya beşerî bir sebepten kaynaklanmış olabilir. Mücbir sebepler; eski Borçlar Kanunu (eBK) 117, 252, 293, 478, 481, yeni Borçlar Kanunu (BK) 136, 324, 372, 576, 579'uncu maddelerinde mücbir kuvvet, esbâb-ı mücbire, zorlayıcı nedenler ve fevkalâde müşkül haller gibi deyimlerle ifade edilmiştir. Bu bağlamda yıldırım düşmesi, don, çığ, yer çökmesi, toprak kayması, kuraklık, aşırı fırtına, kasırga, yanardağ püskürmesi, göktaşı düşmesi, deprem, savaş, ihtilâl, gaiplik, isyan, grev, ithalat ve ihracat yasaklamaları, gümrük kapılarının kapatılması, devalüasyon gibi şahsın önüne geçemeyeceği bir kuvvet tesiriyle oluşan olay ve zararlar hepsi birer mücbir sebep olup (Kırş. Evren, 2010, 264, 265, 275, 276, 278; Tahiroğlu, 2014, 68, 71; Tekinay 'v.d.', 1988, 1342-1346; Erol, 2013, 208), hukukun yerleşik kuralına göre tazmin sorumluluğu oluşturmaz (Arsebük, 1943, I/616). Ayrıca doktrinde mücbir sebebin doğal hâdiselerle sınırlandırılmaması gerektiğine ilişkin hâkim bir görüş de mevcuttur. Zira teknolojik keşifler, nükleer enerji ve birtakım silâhlar bazı tabiat olaylarından çok daha büyük zararlara sebebiyet verebilmektedir (Eren, 2017, 583).

Roma hukukuna gelince, İslâm hukuku ve Türk pozitif hukukunda mücbir sebep sayılan haller Roma hukukunda da mücbir sebep (*vis maior=en büyük kuvvet*) sayılırdı. Ve de ortada borçlunun/sorumlunun kusuru yoksa insan gücü ile karşı konulamayan olaylarda borçlu aleyhine bir

sorumluluk doğmazdı (Krş. Tahiroğlu, 2014, 66-69, Koschaker, 1961, 178, 221, 222, 242; Bağdatlı, 2012, 698). Çünkü tabii gücün büyük bir güç olduğu ilkesi hâkimdi (naturae vis maxima) (Bk. Tahiroğlu, 2014, 70).

4. Mücbir Sebebin Şartları

İslâm hukukunda bir olayın mücbir sebep olarak kabul edilebilmesi için aşağıdaki şartların birlikte bulunması gerekir:

a- Olay umulmayan ve vukuu imkânsız bir hâdise olmalıdır (Emîn, ts., 108; Karaman, 1991, II/433, 434).

b- Hâdise sakınılması imkânsız bir olay olmalıdır (Emîn, ts., 108; Karaman, 1991, II/433, 434).

c- Olay borcun/sorumluluğun ifasını bütünüyle imkânsız kılmalıdır (Emîn, ts., 108; Karaman, 1991, II/433, 434).

d- Zarara uğrayanın/sorumlu kişinin hâdisede herhangi bir kusuru bulunmamalıdır (sebebi ecnebî=haricî sebep şartı) (Emîn, ts., 108; Karaman, 1991, II/433, 434).

Türk pozitif hukukunda da bir hâdisenin mücbir sebep sayılabilmesi için aşağıdaki şartlar birlikte bulunmalıdır:

a- Olayın kökeni fâilin dışında olmalıdır (haricilik=dışsallık şartı) (Arık, 1964, 114, 115; Tekinay 'v.d.', 1988, 1346; Evren, 2010, 282, 283).

b- Hâdise sezilmeyen, öngörülmeleyen bir olay olmalıdır (öngörülmezlik=sezilmemezlik şartı) (Evren, 2010, 283, 286; Eren, 2017, 586, 587; Tekinay 'v.d.', 1988, 1344, 1345; Tahiroğlu, 2014, 70).

c- Olay karşı konulamaz bir hâdise olmalıdır (kaçınılmazlık şartı) (Tandoğan, 2010, 81; Evren, 2010, 286-288; Eren, 2017, 585, 586; Tekinay 'v.d.', 1988, 1345; Tahiroğlu, 2014, 70).

Anlaşılabacağı gibi, Türk pozitif hukukunda da şahsın önüne geçemeyeceği bir kuvvet tesiriyle oluşan zarar mesuliyet oluşturmaz (Arsebük, 1943, I/616).

Roma hukukunda mücbir sebep için aranan şartlar (bk. Koschaker, 1961, 178, 221, 222, 242; Tahiroğlu, 2014, 66-69) ile İslâm hukuku ve Türk pozitif hukuku arasında benzerlikler bulunmaktadır.

5. Mücbir Sebebin Hüküm ve Sonuçları

Şer'an kişiye teklif ve sorumluluk yöneltilebilmesi için kişinin güç ve takatine itibar edilmesi zarurî bir ilkedir. Bunun içindir ki, sakınılması imkânsız olan hal ve durumlarda kişinin tazmin sorumluluğu yoktur (Bk. el-Bakara 2/286; Zuhaylî, 2014, VI/348; Şa'bân, 2014, 293-306). Bu hüküm hem İslâm hukuku (Zuhaylî, 2014, VI/348) hem de Türk pozitif hukuku açısından geçerlidir. Nitekim Türk pozitif hukukuna göre, mücbir sebep kusurluluğu etkileyen hallerden biridir (TCK. md. 25/2; Eren, 2017, 587, 588; Turabi, 2010, 272, 276, 289).

Bu sebeplerdir ki, İslâm hukukçuları -gasp eylemi hariç- (Merğînânî, 1990, IV/335; Mevsilî, 1991, III/59; Molla Hüsrev, 1970, II/262, 263; Mecelle, md. 891; Ali Haydar, 1911, II/780-799; Karaman, 1991, II/507) mücbir sebeplerden herhangi birisinin bir zararın oluşmasını kolaylaştırdığı veya gerçekleştirdiği durumlarda zarar veren kişiyi/haksız fiilin fâilini bu zarardan dolayı sorumlu tutmamışlardır (Aybakan, 1998, 70; Aydın, 2001, XXIII/468; Yıldız, 2013, 87, 124; Zuhaylî, 2014, VI/348; Karaman, 1991, II/433, 434) Fakat *mümkînü't-teharruz* yani sakınılması ve tedbir alınması mümkün olan haller ise tazmin sebebi oluşturur (Serahsî, 1982, XV/103, XXVI/188; Kâsânî, 1974, VII/ 272; Bağdâdî, 2014, 50; Molla Hüsrev, 1970, II/111; Zuhaylî, 2014, VI/348).

Klasik fıkıh müdevvenatında mücbir sebep meselesi muayyen bir başlık altında ele alınıp incelenmiş bir konu değildir. Konu *meseleci metotla* (*kazuistik/case law*) (bk. Yavuz, 2008, 46; Karaman, 2012, 41; Köse, 2013, 65, 177; Erdoğan, 2013, 300) fıkıhın farklı bölümlerinde, zengin örneklerle bahse konu edinilmiştir. Bu makalede konu *deprem, şiddetli rüzgâr, yangın ve gemi kazaları* örneğinde incelenecektir.

1- Deprem

İslâm hukukuna göre, şiddetli bir depremin oluşturduğu zarardan dolayı bina malikine herhangi bir sorumluluk yükletilemez. Çünkü deprem gibi önceden bilinip önlem alınamayan, karşı konulması imkânsız, dış etkenlerden doğan zorlayıcı sebepler; fiil ile zarar arasındaki uygun illiyet bağımlı keser ve malikin sorumluluğunu ortadan kaldırır (Zuhaylî, 2014, V/606, VII/225, 226; Altuncü, 1994, 285, 286; Emîn, ts., 108 vd., 240).

Türk pozitif hukukunda da deprem, malikin sorumluluğunu ortadan kaldıran bir mücbir sebep gibi gözükmese de malikten zemin etüdü, imar plânı, inşaat ruhsatı, proje, denetim, kontrol, yapı kullanma izni vb. yapı ve inşaat bilimine ilişkin gerekli olan bütün önlem ve tedbirleri alması istenir. Nitekim Erzincan

depremi öncesi satın alınan bir kamu lojmanı teknik yeterliliğe sahip olmadığı için idare kusurlu bulunmuş, mücbir sebep gerekçesiyle sorumluluktan kurtulamamıştır (Bk. Evren, 2010, 289-293).

Hâsılı, mücbir sebep hem İslâm hukuku hem Türk pozitif hukuku (eBK. 117, 252, 293, 478, 481; BK. 136, 324, 372, 576, 579, Arsebük, 1943, I/616; Oğuzman - Öz, 2000, 502-504; Eren, 2017, 584; Evren, 2010, 279, 280) hem de Roma hukukunda sorumluluğu ortadan kaldırır (Kırş. Tahiroğlu, 2014, 68-70, 103, 213). Çünkü mücbir sebep, mukavemet edilemeyecek şiddette tezahür eden fevkalâde bir hal demek olup, mesuliyeti ortadan kaldırır (Tandoğan, 2010, 81).

2- Şiddetli rüzgâr

Önü alınamayan ve karşı konulamayan şiddetli rüzgâr, fiil ile zarar arasındaki uygun illiyet bağı keser. Dolayısıyla zarar veren şahsı sorumluluktan kurtarır. Meselâ, A'nın terasındaki plastik masa bir kasırğa olayında savrulup B'nin aracına veya vücut bütünlüğüne zarar verse, A'nın herhangi bir tazmin sorumluluğu oluşmaz. Zira A, hem mülkiyet hakkının bir gereği olarak terasını kullanmıştır hem de kasırğa A'nın fiili ile zarar arasındaki illiyet bağı keserek onun sorumluluğunu ortadan kaldırmıştır (Şeybânî, ts., IV/588, 589; Mâverdi, 1999, XII/383; Serahsî, 1982, XXVII/23; Merğînânî, 1990, IV/537, 538; İbn Kudâme, 1968, VIII/430, 431; Zeylâ'î, 1895, VI/149; Mevsilî, 1991, V/46; Hıcvî, ts., IV/206; Huraşî, ts., IV/206; Remlî, 1967, VII/359; Zuhaylî, 2014, V/606, VII/225, 226; Altuncî, 1994, 285, 286; Emîn, ts., 108 vd., 231, 232, 240; Gutaymil, 1988, 158, 159, 179, 180; Behnesî, 1988, 266, 267).

Türk pozitif hukuku (Eren, 2017, 587) ve Roma hukukunda da şiddetli rüzgâr ve kasırğa bir mücbir sebep kaynağı olup mesuliyeti ortadan kaldırır (Kırş. Tahiroğlu, 2014, 68-70, 103, 213).

3- Yangın

Mülkiyet hakkı ve mülkiyetinde tasarruf sebebi ile mutad şekilde evinde veya arazisinde ateş yakan kişi, rüzgârın uçuşturacağı kıvılcımların neden olacağı bir yangında itlâf olan can ve mal kaybından dolayı fiil ile zarar arasında bulunması gereken nedensellik bağı kesileceği için sorumlu tutulamaz. Çünkü zararın oluşmasında kişinin ateş yakma fiilinin tesiri rüzgâr/mücbir sebep karşısında hükümsüz kalmıştır (Şeybânî, ts., IV/588, 589; Serahsî, 1982, XXVII/23; Merğînânî, 1990, IV/537, 538; Halebî, 1898, 474; Yazır, 1997, V/443). Ancak bazı müteahhirin hukukçulara göre, mülkiyetinde olsa bile âdeten ateş yakılmayacak kadar rüzgârlı bir havada veya âdeten şiddetli kabul edilebilen bir ateş yakan kişi, oluşan zararı tazminle yükümlüdür. Bu bağlamda mütesebbip kişi, itlâf olan mal mislî bir mal ise mislini, kıyemî ise değerini ödemekle sorumlu tutulur. Ancak kusur isnat edilemeyecek şekil ve surette yaktığı ateş sebebi ile oluşan bir yangından dolayı kişiye mesuliyet yükletilemez (Şeybânî, ts., IV/588, 589; Serahsî, 1982, XXVII/23; Emîn, ts., 218). Çünkü fıkın yerleşik kuralına göre, "mütesebbib müte'ammid olmadıkça zâmin olmaz" (Hâdimî, 2016, 420; Kırkağâcî, 1881, 78; Mecelle, md. 93; Bilmen, 1985, I/287; Zuhaylî, 2014, V/611) prensibi bunu gerektirir. Aynı şekilde kişi umuma ait bir yola ateş közü bıraksa, köz de o yolda bir şeyi itlâf etse, fâil oluşan zararı tazminle yükümlü tutulur. Çünkü fiilinde müte'addidir, haksız fiil fâildir. Ancak yola bırakılan köz, bilâhare rüzgârla başka bir yere savrulduktan sonra orada bir zarara sebebiyet verse, ateşi yola bırakan kişi, oluşan zarardan sorumlu tutulamaz. Çünkü fiil ile zarar arasında aranan illiyet rabitası rüzgâr sebebi ile kesilerek şahsın menfi fiili hükümsüz kalmıştır. Ancak hava rüzgârlı ise, kişi fiilinin olumsuz sonucunu bilerek közü yola bırakmış varsayılarak oluşan zararı tazminle sorumlu tutulur (Şeybânî, ts., IV/588, 589; Merğînânî, 1990, IV/ 537, 538; Mevsilî, 1991, V/46).

Vergi Usul Kanunu (VUK) 13/2'de (Erol, 2013, 202, 207-209) ve Roma hukukunda da büyük yangınlar bir mücbir sebep kaynağı olup mesuliyeti ortadan kaldırır (Kırş. Tahiroğlu, 2014, 68-70, 103, 213).

4- Gemi kazaları

Deniz seferleri, umulmadık hal ve mücbir sebeplerin sık aralıklarla yaşandığı alan ve işletmelerin başında gelir (Bk. el-En'âm 6/63; Yûnus 10/22, 23; el-İsrâ 17/67; el-'Ankebût 29/65; Lokmân 31/32). Kural olarak İslâm hukukçuları -gasp eylemi hariç- (Merğînânî, 1990, IV/335; Mevsilî, 1991, III/59; Molla Hüsrev, 1970, II/262, 263; Mecelle, md. 891) mücbir sebeplerin bir zararın oluşmasını kolaylaştırdığı veya gerçekleştirdiği durumlarda zarar veren kişiyi oluşan zarardan dolayı sorumlu tutmamışlardır (Aybakan, 1998, 70; Yıldız, 2013, 87, 124; Zuhaylî, 2014, V/648; Karaman, 1991, II/433, 434). Fakat *mümkînü't-teharruz* yani sakınılması ve tedbir alınması mümkün olan haller tazmin sebebi oluşturur (Serahsî, 1982, XXV/103, XXVI/188; Kâsânî, 1974, VII/272; Bağdâdî, 2014, 50; Molla Hüsrev, 1970, II/111; Zuhaylî, 2014, VI/348). Fakat gemi işletmecisi, şahsî kusurundan kaynaklanmayan bir sebepten dolayı oluşan zarardan sorumlu değildir. Ancak zarar işletmecinin şahsî hatasından dolayı kaynaklanmış ise oluşan zararı tazminle yükümlü tutulur. Bu nedenledir ki, *iki geminin çarpışması önü alınmaz aşırı rüzgâr sebebi ile oluşmuşsa, gemi mâlikleri oluşan zarardan/mal ve can kaybından dolayı tazminle sorumlu tutulamaz* (Sahnûn, 2005, VI/459; Sâbık, ts., II/490; Behnesî, 1988, 266, 267; Çutaymil, 1988, 158, 159; Emîn, ts., 240).

Türk Ticaret Kanunu (TTK) 1275 ve devamı maddelere göre, “iki veya daha ziyade müstakil geminin doğrudan doğruya veya dolayısıyla çarpması veya birbirlerine değmesi demek olan ‘çatma’ (fr./abordage/ing. collision (of vessels)/lât./concur navium) hukukî mesuliyeti gerektirir.” (Heyet, 1998, 58) Ancak 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu 1287/1’e göre, “çatma, umulmayan bir hâl veya mücbir sebep yüzünden meydana gelmiş veya neden ileri geldiği anlaşılamamışsa, çarpışan gemilerin veya gemilerde bulunan insanların yahut eşyanın çatma yüzünden uğradıkları zarara, o zarara uğrayan kişi katlanır” (kusursuz çatma) (Kılınç, erişim: 30 Mart 2019, <https://kanberkilinc.com.tr/deniz-kazalari-catma-madde-1286-1297-6102-say-ttk.htm>).

6. Mücbir Sebebin İspat Yükümlülüğü

Mücbir sebep, illiyet rabitasını ortadan kaldırarak zarar veren kişiyi/borçluyu mesuliyetten kurtardığına göre, zarar veren kişinin zararın mücbir sebepten kaynaklandığını ispat etmesi gerekir. Zira İslâm hukukunun yerleşik kuralı bunu gerektirir (Bk. Buhârî, 1981, “Rehn”, 6; Tirmizî, 1981, “Ahkâm”, 12; Mecelle, md. 891).

Türk pozitif hukukunda da kusura dayanan sorumlulukta zarar veren kişinin *kurtuluş kanıtı/beyyinesi* getirmek suretiyle kusurlu olmadığını ispat etmesi; sorumluluktan kurtulma sebebidir. Bunun açık anlamı şudur: İspat edilen mücbir sebep durumu, sorumlu şahsın kusurunu ortadan kaldırır. Bu bağlamda davalı şahıs; zararın *deprem, yangın, kasırga, gemi kazası* gibi mücbir sebep ile oluştuğunu ispat ederek davayı def’ ederek reddettirebilir. Çünkü fiil ile zarar arasındaki uygun illiyet rabitası mücbir sebepten dolayı ortadan kalkmıştır (Eren, 2017, 587, 588; Aybay, 1984, 76; Reisoğlu, 2014, 171; Arık, 1964, 100, 101; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 663; Erol, 2013, 215 vd.; Evren, 2010, 274, 275, 288).

7. Konunun Değerlendirilmesi

“Ahde vefa”, “akde bağlılık” ve “emanet bilinci”; Kitap (bk. el-Mâide 5/1; el-İsrâ 17/34; el-Mü’minûn 23/8) ve Sünnet’in (bk. Buhârî, 1981, “İcâre”, 14; Ebû Dâvûd, 1981, “Akziye”, 12; Ahmed b. Hanbel, 1982, III/134) yanında lâik-liberal hukuk sistemlerince benimsenmiş hakkaniyetli prensipler olup, “akit tarafların kanunudur”, “akde sadık kalınmalıdır” (pacta sunt servanda) gibi kurallarla dile getirilmiştir (Bk. Bardakoğlu, 1985, 63, 64, 92, 93; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 1347; Heyet, 1998, 7, 276, 527; Bağdatlı, 2012, 537). Ancak sorumlu şahsın, meselâ, gemi işletmecisinin işletmenin gerektirdiği özen sorumluluğu ve bütün emniyet tedbirlerini tedarik etmesine rağmen, işletmesinden/kendisinden kaynaklanmayan *çatma, alabora* (ğargu’s-sefîneti) gibi, tamamen mücbir sebeplerden kaynaklanan kaza ve zararlardan sorumlu tutulması da adalet fikri ve hakkaniyet ülküsüne aykırıdır (Sahnûn, 2005, VI/459; Sâbık, ts., II/490; Behnesi, 1988, 266, 267; Heyet, 1998, 58).

Ayrıca akdin kuruluşu esnasında mevcut olan şartlar önemli bir değişikliğe uğramışsa tarafların vaktiyle kurulmuş olan bir akitle bağlı tutulmamaları gerekir. Çünkü akdin kuruluşu esnasında mevcut olan ekonomik şartların ve diğer durumların ifa zamanında değişmediği veya ona yakın olması zımnen şart koşulmuş gibi kabul edilir (Karaman, 1991, II/370, 372; Bardakoğlu, 1985, 93; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 1347). Nitekim Resûlüllah (s.a.v), azat edilince cariye Berîre’yi köle olan kocası ile evliliğe devam edip etmeme konusunda onu serbest bırakmıştı. Çünkü hürriyetine kavuşma olayı Berîre açısından beklenmeyen bir haldi. Hürriyetine kavuşmasından sonra onu böyle bir evliliği sürdürmeğe zorlamak haksızlık olurdu. Bu olayın açık anlamı şudur: Akdin kuruluşu ile ifa anında önemli bazı değişiklikler ortaya çıkmışsa, İslâm hukukçuları hâkime akdi feshetme veya ta’dil imkânı tanımışlar (Bk. Buhârî, 1981, “Itk”, 1014; Bardakoğlu, 1985, 94, 95). Oysa beklenmeyen halde borcun ifası borçlu için sadece zorlaşmıştır. Mücbir sebepte ise, sorumlu kişinin edimi kendisinden kaynaklanmayan ve gücünü aşan bir sebeple ifası bütünüyle imkânsızlaşmıştır (Bardakoğlu, 1985, 66; Karaman, 1991, II/370, 371; Eren, 2017, 582, 583; Tekinay ‘v.d.’, 1988, 1340 vd.). Bütün bunlara rağmen mücbir sebebe maruz kalan şahsın yine de oluşan zarardan sorumlu tutulması insanî olmadığı gibi, şer’an kişiye teklif ve sorumluluk yöneltilebilmesi için onun gücüne ve takatine bakılır (bk. el-Bakara 2/286; Zuhaylî, 2014, VI/348) ilkesi ile “zarar ve mukabele-bizzarar yoktur” (Kırkağâcî, 1881, 51; Mecelle, md. 19) prensiplerine de aykırı düşer.

Bu bağlamda sözgelimi, olası tehlikelere karşı alınan gerekli bütün tedbirlerle İzmir/Alsancak limanından yola çıkan bir yük gemisinin Hollanda/Rotterdam açıklarında öngörülemeyen ve önü alınamaz şiddette bir alaboraya yakalanması olayında oluşan zarar karşılığında işletmenin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Ortaya çıkan bu deniz faciasında işletmenin kusuru (te’addisi) ve haksız fiili bulunmamaktadır. Olay tamamen “el-kuvvetü’l-kâhire/act of God” (en büyük kuvvet/Allah’ın işi) kabilinden bir hâdisedir. Dolayısıyla gemi işletmesi mücbir sebebi ispatlamak şartıyla taahhüt ve sorumluluktan kurtulur. Müşteri, işletmeci firmadan sözleşmenin gereğini ifa etmesini isteyemez. Facia mücbir sebep kaynaklı bir olaydır. Zorlayıcı sebepler de zarar ile sebep arasındaki illiyet bağıını keserek, *mümkünü’t-teharruz/sakınılması* ve

tedbir alınması mümkün olmayan ve tamamen dış etkenlerden kaynaklanan hallerde sorumluluğu ortadan kaldırır (Sahnûn, 2005, VI/459; Sâbık, ts., II/490; Behnesî, 1988, 266, 267; Heyet, 1998, 58).

SONUÇ

Makalemizde hukuk biliminin temel kavramlarından, İslâm hukukunun beşerî hukuk düşüncesine sağladığı mühim katkılardan biri addedilen, üstlenilen taahhüt ve sorumluluğun ifasını imkânsız kılan, hariçten gelen zorlayıcı neden olarak tarif edilebilen mücbir sebep meselesini *deprem, şiddetli rüzgâr, yangın ve gemi kazaları* örneğinde mukayeseli bir şekilde ana hatlarıyla inceledik. Bilindiği üzere, ortaya çıkan her bir zararlı fiilin bir sorumlusu vardır. Zararlı fiile sebep olan kişinin tespiti ve ortaya çıkan zararın kendisine yükletilebilmesi için fiil ile zarar arasında uygun bir nedensellik bağının mevcudiyeti şarttır. Ancak bazı zararlı fiiller neticesinde ortaya çıkan zararın faile yükletilemediği haller de vardır. Hukukta buna illiyet bağını ortadan kaldıran nedenler denir. Bu sebepler de mücbir sebep, zarar görenin/mağdurun kusuru ve üçüncü şahsın kusurudur.

Fiil ile zarar arasında bulunması gereken uygun illiyet bağının varlığı hayatın olağan akışı, tecrübe ve bilirkişiler tarafından tespit edilir. Uygun illiyet bağının varlığı tazmin sebebi iken, yokluğunun hukukî neticesi de adem-i mesuliyettir. Araştırmamızda mücbir sebep meselesinin hukuk biliminin bütün dallarında incelenmesinin gerekliliğini tespit ettik. Ancak konunun bir makale sınırları içerisinde incelenmesinin zorluğuna şahit olduk. Dolayısıyla bu konuda yapılması gereken şey; ilk devir klasik fıkıh kaynaklarından fukahânın konuya yaklaşım biçimlerinin tespit edilmesi, bilâhare muasır İslâm hukukçuları ile lâik-liberal hukuk sistemlerinin konuya bakış açıları bağlamında konunun mukayeseli (*el-fıkhu'l-mukâren= comparative law= karşılaştırmalı hukuk*) lisansüstü tezlerle hukuk bilimine kazandırılması olmalıdır.

Kişinin ihmal ve kusurundan kaynaklanmayan, öngörülemeyen, öngörülse dahi karşı konulması imkânsız olan haricî bir sebep ile oluşan zarardan dolayı mesul tutulmaması; İslâm fıkının başlangıçtan itibaren benimsediği ve beşerî hukuk sistemlerine sağladığı mühim katkılardan biridir. Kusurluluğu etkileyen nedenlerden biri olan mücbir sebep, davalı şahıs tarafından ispat edildiği takdirde bir başka deyişle *kurtuluş kanıtı* getirildiğinde fiil ile zarar arasındaki neden-sonuç ilişkisini ortadan kaldıracığı için davalının mesuliyetten kurtuluşunu tevlit eder.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (1982). *el-Müsned (I-VI)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Akıncı, Şahin (2016). *Borçlar Hukuku Bilgisi (Genel Hükümler)*. 9. Baskı. Konya: Sayram Yayınları.
- Aldemir, Hüsnü - Aldemir, Musa (2018). *Türkçe-İngilizce Hukuki Terimler Sözlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ali Haydar Efendi (Küçük) (1330/1911). *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm (I-IV)*. 3. Baskı. İstanbul: Matba'a-i Ebu'z-Ziyâ'.
- Altuncı, 'Abdüsselâm (1423/1994). *Müessesetü'l-Mes'ûliyye fi'ş-Şer'ati'l-İslâmiyye*. Trablus-Libyâ: Cem'iyetü Da'veti'l-İslâmiyye el-'Âlemiyye.
- Arık, Kemal Fikret (1964). *Borçlar Hukuku I (Umumî Hükümler)*. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- Arsebük, Esat (1943). *Borçlar Hukuku (I-II)*. 2. Baskı. İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Aybakan, Bilâl (1998). *İslâm Hukukunda Borçların İfası*. İstanbul: MÜFV Yayınları.
- Aybay, Aydın (1984). *Borçlar Hukuku Dersleri*. 9. Baskı. İstanbul: Seyran Basımevi.
- Aydın, Mehmet Âkif (2001). İtlâf. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XXIII, ss. 466-469). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Mehmet Âkif (2013). *Türk Hukuk Tarihi*. 11. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Bağdâdî, Ebû Muhammed b. Cânim b. Muhammed (2014). *Mecme'u'd-Damânât fi Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Kâhire: Şirketü'l-Kuds.
- Bağdatlı, Selâhattin (2012). *Hukuk Sözlüğü (AB Hukuku Terimleri İlaveli)*. 3. Baskı. İstanbul: Derin Yayınları.
- Bardakoğlu, Ali (1985). İslâm Hukukunda ve Modern Hukukta Beklenmeyen Hal Nazariyesi. EÜİFD/2: 63-97.
- Behnesî, Ahmet Fethî (1409/1988). *el-Mes'ûliyyetü'l-Cinâiyye fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*. 4. Baskı. Beyrût: Dâru'ş-Şurûk.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1985). *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstihâat-ı Fıkhiyye Kâmu'su (I-VIII)*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il (1981). *Sahîhu'l-Buhârî (I-VIII)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Deschenaux, Henri - Tercier, Pierre (1983). *Sorumluluk Hukuku*. Çeviren: Salim Özdemir. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (1981). *es-Sünen (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Emîn, Seyyid (ts.). *el-Mes'ûliyyetü't-Taksiriyye 'an Fi'li'l-gayr-fi'l-Fıkhi'l-İslâmî el-Mukâren*. b.y.
- Erdoğan, Mehmet (2013). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Eren, Fikret (2017). *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. 22. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Erol, Ahmet (2013). Mükellef Hakkı Olarak Mücbir Sebepler ve Sonuçları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 103: 199-222.
- Evren, Çınar Can (2010). İdarenin Sorumluluğunu Etkileyen Neden Olarak Mücbir Sebep. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14/1: 263-297.
- Çutaymil, 'Abdullâh b. Hamed b. Nâsır (1408/1988). *Ahkâmü Telefî'l-Emvâli fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*. Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed (1437/2016). *Mecâmî'u'l-Hakâik ve'l-Kavâ'id ve Cevâmi'u'r-Revâik ve'l-Fevâid fi Usûli'l-Fıkhu ve'l-Kavâ'id il-Fıkhiyye*. Thk. Hâlid 'Azîzî. Beyrût-Lübân.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed (1316/1898). *Mültekâ'l-Ebhâr*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası.
- Heyet (1998). *Türk Hukuk Lügati*. 4. Baskı. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Hicâvî, Ebu'n-Necâ Şerefüddin Mûsâ el-Makdisî (ts.). *el-İknâ' fi Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (I-IV)*. Thk. 'Abdullâtîf Muhammed Mûsâ es-Sübkî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe.

- Huraşî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. 'Alî (ts.). *Şerhu Muhtasar-ı Halîl-li'l-Huraşî (I-VIII)*. Beyrût: Dâru'l-Fikr-li'Tıba'a.
- İbn Kudâme, Muvaftukuddîn Ebû Muhammed b. Ahmed b. 'Abdillâh (1388/1968). *el-Muğnî (I-X)*. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire.
- İnan, Ali Naim (1979). *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Kahveci, Nuri (2007). İslâm Hukukuna Göre Sorumluluğun Unsurlarından İlliyyet Bağını Kesen Sebepler. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10: 91-111.
- Kal'acı, Muhammed Revvâs (2012). *Fıkıh Lugatı (Arapça-İngilizce-Türkçe)*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Kanber, Kılınç. "Deniz Kazaları Çatma (Madde 1286-1297) 6102 Sayılı TTK". Erişim: 30 Mart 2019, <https://kanberkilinc.com.tr/deniz-kazalari-catma-madde-1286-1297-6102-say-ttk.htm>.
- Karahasan, Mustafa Reşit (1981). *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Karaman, Hayreddin (1991). *Mukayeseli İslâm Hukuku (I-III)*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Karaman, Hayreddin (2012). *İslâm Hukuk Tarihi*. 9. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kâsânî, 'Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (1394/1974). *Kitâbu Bedâ'ı's-Sanâ'i fî Tertibi's-Şerâ'i' (I-VII)*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikr'i'l-'Arabî.
- Kaya, Ali (2007). *İslâm Hukukunda Bedene İlişkin Zararlar ve Tazmini*. Bursa: Emin Yayınları.
- Kırkağâci, Muhammed b. Süleymân (1299/1881). *Şerhu Hâtime-i Kavâ'id-i'Usûl ve'l-Furû'*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası.
- Koschaker, Paul (1961). *Modern Hususî Hukuka Giriş Olarak Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları*. Trc. Kudret Ayiter. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Köse, Saffet (2013). *İslâm Hukukuna Giriş*. 3. Baskı. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb (1419/1999). *el-Hâvî'l-Kebîr Şerhu Muhtasarı'l-Müzenî fî Fıkhi Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'i (I-XIX)*. Thk. Şeyh 'Alî Muhammed Mu'avviz - Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Merginânî, Şeyhülislâm Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr (1410/1990). *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mevsilî, 'Abdullâh b. Muhammed b. Mevdûd (1991). *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr (I-V)*. Ta'lik: Şeyh Mahmûd Ebû Dakîka. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz (1970). *Dürerü'l-Hükâm fî Şerhi Ğureri'l-Ahkâm (I-II)*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horasânî (1981). *es-Sünen (I-VIII)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nomer, Halûk N. (2013). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 13. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Oğuzman, M. Kemal - Öz, M. Turgut (2000). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, Fakültele Matbaası.
- Reisoğlu, Safa (2014). *Türk Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 25. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî (1967). *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc (I-VIII)*. b.y.: Mustafâ el-Bâbâ el-Halebî Matbaası.
- Sâbık, Seyyid (ts.). *Fıkhu's-Sünne (I-III)*. Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî-Dâru'l-Hadîs.
- Sahnûn, 'Abdüsselâm Sahnûn b. Sa'îd et-Tenûhî (1426/2005). *el-Müdevenetü'l-Kübrâ (I-IV)*. Thk. 'Âmir el-Cezzâr-'Abdullâh el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (1982). *el-Mebsût (XXX)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şa'bân, Zekiyüddîn (2014). *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh)*. Notlar Ekleyerek Tercüme Eden: İbrahim Kâfi Dönmez, 19. Baskı. Ankara: TDV Yayınları.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Hasan (ts.). *Kitâbü'l-Asl (I-V)*. Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Karaçi-Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmî'l-İslâmiyye.
- Tahiroğlu, Bülent (2014). *Roma Borçlar Hukuku*. İstanbul: Der Yayınları.
- Tandoğan, Halûk (2010). *Türk Mes'uliyet Hukuku (Akit Dışı ve Akdî Mes'uliyet)*. 1961 Yılı Birinci Basımdan Tıpkı Basım. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Tekinay, Selâhattin Sulhi - Akman, Sermet - Burcuoğlu, Halûk - Altop, Atillâ (1988). *Tekinay Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 6. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Serve b. Mûsâ ed-Dahhâk es-Sülemî (1981). *el-Câmi' u's-Sahîh / Sünenü't-Tirmizî (I-V)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Turabi, Selami (2010). "Kusurluluk ve Kusurluluğu Etkileyen Haller". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*/101: 267-292.
- Yavuz, Yunus Vehbi (2008). *Çağdaş Fıkıh Problemleri*. Bursa: Feyiz Yayınları.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1997). *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmûsu (I-V)*. Hazırlayan: Sıtkı Güllü. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yıldız, Kemal (2013). *İslâm Sorumluluk Hukuku (Akit Dışı Sorumluluk)*. 2. Baskı. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık.
- Zeylâ'î, Fahrüddîn 'Osmân b. 'Alî (1313/1895). *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik (Şelebî'nin Hâşiyesi ile Birlikte) (I-VI)*. Bulak-Kâhire: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emiriyye.
- Zuhaylî, Vehbe (1435/2014). *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletühü (I-X)*. 34. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikr'i'l-Mu'âsir.